

ШКІЛЬНЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФІНИ ОЛЕКСАНДРИ ВАСИЛІВНИ БРАНИЦЬКОЇ

У статті розглянуто основні меценатські кроки графині О. В. Браницької щодо церковноприходської освіти. На основі аналізу існуючих джерел автор простежує еволюцію меценатства аристократки та її внесок у поширення масової початкової освіти у XIX ст.

Ключові слова: Церковнопарафіяльна школа, державна школа, меценатство, графиня, генерал-губернатор, митрополит.

Графиня О. В. Браницька була однією з найбільших землевласниць Російської імперії першої половини XIX ст. Її маєтки були розташовані на Київщині (Білоцерківщина, Богуславщина, Рокитнянщина, київське Полісся), Черкащині, Поділлі (містечко Зіньківці з прилеглими селами), Волині (Шацьк, Любомль з найближчими селами) тощо. Усього графині належало 229 населених пунктів Правобережної України. Аристократка, маючи потужні матеріальні можливості, вписала кілька надзвичайно яскравих сторінок в історію меценатства на українських землях. Відомо, що на її кошти споруджено понад два десятки православних церков, частина з яких збереглися і донині. Не менш вагомим було і меценатство графині щодо церковнопарафіяльних шкіл, яке стало органічною частиною церковної доброчинності.

Поряд з цим, вивчаючи історію теоретичної педагогіки, науковці не завжди приділяють достатньо уваги історії шкільної практики – зокрема, історичному розвитку церковнопарафіяльних шкіл. Дана частина історії освіти є найменш дослідженою. Якщо ж врахувати, що на Київщині, Поділлі та Волині церковнопарафіяльні школи становили абсолютну більшість початкових навчальних закладів, то актуальність висвітлення такої проблематики є очевидною.

Метою нашого дослідження є окреслення масштабів одного з найпомітніших меценатських кроків щодо церковнопарафіяльного шкільництва Правобережної України, який було здійснено графинею Олександрою Василівною Браницькою. Серед завдань дослідження слід назвати висвітлення неопублікованих донині історичних документів щодо шкільного меценатства графині О. В. Браницької, вивчення різних аспектів графського меценатства та його наслідків для розвитку церковно-шкільної справи Київської митрополії XIX ст.

Підприємницька та меценатська діяльність графської родини Браницьких охоплювала не лише Україну, але й такі далекі один від одної краї, як США і Китай, Бразилію й Гонконг, Уссурійський край і Єгипет, Росію й Алжир, Туреччину і Францію, Індію й Англію, Туніс і Румунію, Польщу та Перу. Відповідно, ім'я графів Браницьких є досить відомим не лише професійним історикам. Водночас у вітчизняній історіографії ще й досі не існує гідного монографічного дослідження щодо життя та діяльності цієї аристократичної родини. Книга Є. А. Чернецького «Браницькі герба Корчак» є звичайною компіляцією мемуарів і рівно наполовину складається зі спогадів Анни Вольської, прізвище якої не згадано на обкладинці [1]. Крім того, в даній книзі практично відсутня архівна джерельна база, хоча в архівосховищах України та Росії зберігаються десятки тисяч документів, що висвітлюють життя та діяльність графів Браницьких. Меценатству графської родини Є. Чернецький приділив мінімум уваги.

В одному з наших монографічних досліджень, присвяченому розвитку історії шкільної справи на Київщині XIX - початку XX ст. ми торкаємося названої проблематики, але не акцентуємо на ній уваги, оскільки монографія не мала завдання детального висвітлення шкільного меценатства [2]. Неординарність та масштабність даного прикладу шкільного меценатства потребує окремого дослідження.

Освітнянське меценатство графині Олександрі Василівні Браницької розпочалося не з українських земель, де в першій половині XIX ст. було обмаль навчальних закладів, а з Санкт-Петербурга. Життя графині було тісно пов'язане з «Північною Пальмірою», адже О. Браницька (в дівоцтві – Енгельгардт) довгий час була улюбленою фрейліною російської імператриці Єкатерини II і мешкала то в Зимовому, то в Таврійському палаці столиці Росії. Після смерті Єкатерини II графиня змушена була виїхати до столиці своїх українських маєтностей – Білої Церкви. Але при цьому аристократка ніколи не забувала про молодість, проведену в столиці. Як свідчить одна з російських дослідниць, «в 1821 г. А. В. Браницкая передала імператрице

.....
Марии Федоровне 400 000 рублей на содержание в училище ордена Святой Екатерины семи пансионеров «в знак благодарности за бесчисленные благодеяния, полученные от благотворительницы её, блаженной памяти покойной императрицы Екатерины Алексеевны». Графиня просила императрицу-мать, под покровительством которой находились подобного рода заведения, чтобы три пансионеры были из Смоленской губернии, из фамилии Энгельгардтов и Потемкиных, и чтобы они «молились Всевышнему за благотворительницу, которой сим обязаны будут» [3, с. 82].

У Державному архіві Російської Федерації нами віднайдені документи, котрі свідчать про продовження цієї історії. У подальшому графиня заповіла на утримання пансіонерок ще 50000 крб., за що удостоїлася особистої подяки імператриці Марії Федорівни. У листі імператриці-матері йшлося:

«Графиня Александра Васильевна!

Я имела удовольствие получить письмо Ваше от 16 августа о новом пожертвовании, делаемом вами для довершения благотворительного распоряжения, которым вы ознаменовали уже благодарность свою к Блаженным памяти любезнейшей моей свекрови ИМПЕРАТРИЦЕ ЕКАТЕРИНЕ АЛЕКСЕЕВНЕ. С таким же душевным удовольствием, с каковым содействовала я первому благовому подвигу вашему, исполнила я и ныне желание ваше и дала соответствующие оному повеления Советам Опекунским, учрежденным при Екатерининском училище, дабы проценты с вносимого вами капитала 50000 рублей обращены были со временем на дополнение платежа за пансионеров ваших, когда оный вместе с общею доровизною возвысится.

Будьте уверены впрочем, что я всегда радуюсь случаю изъявить вам отличное уважение и доброжелательство, с каковым пребываю вам благосклонною. Мария.» [4, арк. 35].

Якщо графиня не пошкодувала майже півмільйона карбованців «важкою» царською валютою на утримання своїх землячок зі Смоленщини в далекому Санкт-Петербурзі, то вона вочевидь мала всі можливості утримувати навчальні заклади і в своїх українських маєтностях. Але проблема полягала в тому, що в часи існування кріпацтва на Правобережній Київщині кріпаки практично не отримували освіти. Лише одиниці з них могли навчитися грамоти у приватному порядку в дяка чи священника. Організованої освіти для простолюду практично не існувало.

Царський указ 1805 р., який пропонував духовенству відкривати подібні сільські школи, на Правобережній Київщині не виконувався і цьому були свої об'єктивні причини [5, с. 29]. Така ж доля чекала і «Правила для навчання селян», затвержені імператором Ніколаєм I у 1828 р. [6, с. 187-188]. У 1836 та 1837 рр. були видані укази Святійшого Синоду Руської Православної Церкви, котрі вже більш ґрунтовно вимагали від духовенства відкривати школи для селян [2, с. 15-17]. У 1842 р. київський митрополит Філарет (Амфітеатров) повідомив губернську владу, що у ввіреній йому Київській митрополії відкрито 225 шкіл, в яких навчалось 2006 учнів [7, арк. 221].

Процес фундації масового шкільництва зрушив з місця, але був оманливим. По-перше, школи засновувалися майже виключно у державних маєтностях і абсолютна більшість кріпацького населення залишалася без елементарної освіти. По-друге, ці школи не мали належної матеріальної бази і не користувалися фінансовою підтримкою держави. Їх функціонування трималося на ентузіазмі прогресивного священства та авторитеті митрополита Філарета (Амфітеатрова), котрий сучасною Українською Православною Церквою причислений до лику святих. Після смерті вищеназваного архієрея більшість з 225 шкіл припинили свою діяльність. Збереглися одиниці в найзаможніших парафіях, але й вони не дочекалися скасування кріпацтва.

Саме в часи започаткування цих освітніх процесів графиня О. В. Браницька складала свій заповіт, у якому визначила колосальну для того часу суму в 1000000 крб., відсотки з якої мали асигнуватися на покращення побуту кріпаків у колишніх маєтках графині-меценатки. Але в часи існування кріпацтва не було соціальних служб і тому цей капітал довгий час не знаходив собі застосування. Після смерті графині (1838 р.) він ще кілька десятиліть (!) пролежав у банку, невпинно збільшуючись внаслідок наростання відсотків.

Відповідно, оригінальною рисою шкільного меценатства графині О. В. Браницької стало те, що воно відбувалося вже після її смерті.

Напередодні скасування кріпацтва (в 1859 р.) у столиці неозорих володінь графів Браницьких (Білій Церкві) настоятель місцевої Спасо-Преображенської церкви відкрив систему з чотирьох постійнодіючих шкіл нового індустріального типу [8, с. 57-62]. Це були школи,

звичні для нашого часу – з наперед розробленою програмою, набраним штатом вчителів тощо. Найявністю в одному містечку відразу чотирьох шкіл для Російської імперії того часу було настільки екзотичним явищем, що про них писали всі провідні гуманітарні пресові органи. Так головне освітянське видання Росії журнал «Народное образование» назвав чотири білоцерківські школи «предвесницами образования по всей России» [9, с. 108]. Білоцерківський приклад освітництва мав далекосяжні наслідки: він отримав особисте схвалення російського імператора Александра II і єпархіальні архієреї Київщини, Поділля та Волині стали вимагати від підлеглого духовенства відкриття подібних навчальних закладів по парафіях [10, с. 393]. І вже в 1862 р. лише в Київській митрополії налічувалося 1335 церковнопарафіяльних шкіл нового типу [2, с. 20]. Київщина стала епіцентром поширення модерного шкільництва в Росії [11, с. 520].

• Розквіт шкільної освіти гальмувався відсутністю коштів. І на початку 80-х років XIX ст. місцева влада згадала про капітал, залишений графінею О. Браницькою. Тогочасний київський митрополит Платон (Городецький) порушив перед губернською владою питання про доцільність використання відсотків з капіталу на розвиток освіти в маєтках давно померлої графині. Цю справу розглядало кілька міністрів Російської імперії і всі вони вирішили, що подібне використання капіталу графині-меценатки буде вельми доцільним. Наприклад, тогочасний міністр освіти Росії писав київському генерал-губернатору наступне:

• «Из духовного завещания графини Александры Васильевны Браницкой можно видеть, что проценты с оставляемого ею в пользу крестьян капитала в миллион рублей ассигнациями должны идти на поддержку их благосостояния через восполнение добрым и рачительным крестьянам в правильных и независимых от рачения их нуждах. Таким образом, графиня А. Браницкая желала оказать помощь нуждающимся крестьянам и, следовательно, не представлялось бы вполне правильным дарование этой помощи обуславливать пожертвованиями со стороны крестьян, предполагающим значительную их состоятельность, так как устройство здания для школы и полное содержание дома можно возложить только на зажиточные общества» [12, арк. 27 зв.]. Відповідно, міністерство дозволило користуватися відсотками з капіталу церковнопарафіяльним школам, котрі існували в бідніших містечках та селах.

• Про це було досягнуто домовленості між київським генерал-губернатором О. П. Ігнатієвим та митрополитом Київським та Галицьким Платоном (Городецьким). У листі до генерал-губернатора владика писав, що «хорошо поставленные школы в тех местностях, где имеются штундисты, воспитывая детей в духе Православной Церкви, будут ограждать население от увлечения в заблуждение, а образование церковных хоров, способствуя большему благолепию церковного богослужения, может оказать благотворное влияние на ослабление штундизма» [13, арк. 25]. Це значить, що такі школи мали не лише навчально-виховну, але й місіонерську мету. І з огляду на їхню багатofункціональність влада вирішила надавати відсотки з капіталу на утримання саме парафіяльних шкіл. Було обрано 42 школи тогочасної Київщини, між якими щороку стала розподілятися сума в 7455 крб.

• Кожній школі було визначено окрему суму щорічного асигнування, котра коливалася від 50 до 200 крб. У Васильківському повіті кошти з капіталу графині-меценатки надходили до Гребінок, Кодаків, Кожанки, Потіївки, Прусів, Синяви, Троцького, Фурсів, Чупири, Яблунівки; у Канівському повіті – до Мисайлівки; у Тарашанському повіті – до Антонівки, Бовкуна, Брилівки, Великої Вовнянки, Кирданів, Косяківки, Плоского, Попружної, Розумниці, Ріжок [13, арк. 21].

• Чутки про виділення коштів з капіталу О. В. Браницької швидко поширилися Київщиною. І з різних маєтностей графів Браницьких до Києва стали надходити прохання про надання частини цих коштів на утримання місцевих шкіл. Так у 1887 р. мешканці поліського с. Ніжилович прохали губернатора «об устройстве сельского училища на средства графини госпожи нашей Браницкой» [14, арк. 4]. На іншій околиці графських володінь – у с. Великополовецькому – аналогічну громадську постанову було прийнято двома роками пізніше [15, арк. 2]. Втім, далеко не всі подібні прохання були задоволені губернською владою.

• Незважаючи на це, заповіт графині О. В. Браницької став найвагомим прикладом індивідуального провінційного шкільного меценатства Київщини XIX ст. Кошти з капіталу меценатки довгий час використовувалися виключно на потреби церковнопарафіяльних шкіл, які виразно домінували в регіоні. Проте згодом частина коштів, визначених заповітом

О. Браницької, була використана і на потреби державної освіти – саме вони стали матеріальним фундаментом для будівництва міністерських навчальних закладів у Розкішній та Кожанці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Євген Чернецький. Браницькі герба Корчак. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2003. – 132 с.
2. Володимир Перерва. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
3. Альбина Данилова. Ожерельє светлейшого. Племянницы князя Потемкина. – М: Эксмо, 2009. – 608 с.
4. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 741. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1-35.
5. Перерва В. П. Г. Лебединцев і започаткування масової церковноприходської освіти // П'яті краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. – С. 29–41.
6. Володимир Перерва. Православне Надросся у XIX столітті. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2004. – 256 с.
7. Центральний державний історичний архіву м. Києві. (Далі – ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 127. – Оп. 998. – Спр. 2. – Арк. 1–234.
8. Володимир Перерва. Преображенський кафедральний собор у місті Біла Церква. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2004. – 64 с.
9. Булашев Г. Очерки деятельности по народному образованию Арсения Москвина, митрополита Киевского и Галицкого // Народное образование. – 1896. – Кн. 4. – С. 95–116.
10. Лебединцев П. Открытие первых школ в Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 12. – С. 385–402.
11. Григорьев В. Исторический очерк русской школы. – М., 1900. – 784 с.
12. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 213. – Арк. 1–30.
13. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 8а. – Арк. 1–34.
14. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 117. – Арк. 1–6.
15. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68. – Арк. 1–8.

Перерва В.С. ШКОЛЬНОЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФИНИ АЛЕКСАНДРЫ ВАСИЛЬЕВНЫ БРАНИЦКОЙ

В статье рассмотрены основные меценатские шаги графини А. В. Браницкой в области церковноприходского образования. На основе анализа существующих источников автор прослеживает эволюцию меценатства аристократки и ее вклад в распространение массового начального образования в XIX в.

Ключевые слова: Церковноприходская школа, государственная школа, меценатство, графиня, генерал-губернатор, митрополит.

Pererva V.S. THE PATRONAGE OF SCHOOL BY COUNTESS A. V. BRANICKY

This article touches upon the main patronized steps of Countess Olexandra Vasylyvna Branytska concerning the parish schools. On the basis of the existing sources, the author retraces the evolution of aristocrat's patronage and her contribution to the spread of mass primary education in the 19th century.

Key words: patronage, concerning the parish schools.

УДК 94 (477) «18»

С.С. Богатчук

УКРАЇНСЬКЕ ЧУМАЦТВО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті відповідно до архівних та наукових джерел характеризуються особливості формування чумацького промислу в першій половині XIX ст., які відзначають, що серед українських ремесел та промислів він був найбільшим та відіграв важливу роль у розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, сільського господарства та промисловості.

Ключові слова: чумац, чумацький промисел, торгівля, шляхи сполучення.

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що історію чумацтва почали ще досліджувати в XIX – на початку XX ст. І. Рудченко, Д. Яворницький визначили деякі характерні риси промислу, систематизували відомості про його матеріальну та